

славний книжник з оточення Слуцького князя (М. М. Улащик); литовець, котрий написав польською мовою дві перші частини літопису і походив з кола князів Гольшанських, та православний патріот Литви, котрому належить третя частина (Й. Охманський); людина, близька до Гольшанського князя Павла (М. Ючас).

Як «літературно-історичний твір» «Хроніка Биховця» і тепер, на жаль, залишається майже не дослідженою. Мінімальні, дуже несміливі спроби розкрити її художню специфіку знаходимо у працях Чемерицького: *Чамярці В. А. Беларускія летапісы...* С. 162—187; *Його ж. Летописи.* С. 67—70.

Відзначимо яскраву паралель до постійного мотиву билин «про татарську навалу» у фразі: «Князь же Семен не домьслается, што начати а што чинити, людей бо с ним на той час в городи было вельми мало...» Невідомо, чи вплинув тут епос на словесне оформлення оповіді про реальний історичний факт, проте цікаво, що з'являються і кандидати на геройський богатирський подвиг, з «об'єктивних причин» не здійснений: «Король же Александр некоторых немногих дворан своих послал до князя Семена до Слуцька (типове билинне повторення прийменників!— С. Р.)», але татар під містом вони не застають.

Корпус «Литовських літописів» тепер перевидано: *Летописи белоруско-литовские.* М., 1985 (ПСРЛ. Т. 35). Уривки із «Західноруського, або Білоруського літопису» надрукував М. М. Сулима в згаданій антології, відібравши для неї «Сказання про битву на Ворсклі», «Похвалу о великом князе Витовте» і повість «О Подолской земли»: *Українська література XIV—XVI ст.* С. 76—84, 531—534.

У тексті розділу потребують уточнення посилання на праці: *Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике.* СПб., 1902 (Окрем. відбиток з ИОРЯС. Т. 6. Кн. 3—4; Т. 7. Кн. 1—4); *Западнорусские летописи.* СПб., 1907 (ПСРЛ. Т. 17); *Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки.* СПб., 1889 (ПСРЛ. Т. 16); *Розанов С. П. Хронограф западнорусской редакции: К вопросу об его издании // Летопись занятий Археографической комиссии.* СПб., 1913. Вып. 25. С. 1—20; *Науменко В. Хронографы южнорусской редакции // ЖМНП.* 1885. Ч. 239. Май. С. 34—82; *Русский хронограф: Хронограф западнорусской редакции.* Пг., 1914 (ПСРЛ. Т. 22. Ч. 2); *Шахматов А. А. К вопросу о происхождении Хронографа // Сб. ОРЯС.* 1899. Т. 66. № 8. С. 1—121; *Истрин В. Александрия русских хронографов: Исследование и тексты.* М., 1894 (Окрем. відбиток з ЧОИДР. 1894. Кн. 1—2); *Иконников В. С. Опыт русской историографии.* К., 1908. Т. 2. Кн. 2.

Інші взірці стилю і літературної мови другої половини XV і першої половини XVI в.

«Тестамент князя Андрія Володимировича» (1442) як літературна пам'ятка після М. С. Грушевського не вивчався.

«Послання від владки Мисаїла» під назвою «Посольство до папи Сікта IV від духовенства, і від князів, і від панів руських» розглядає Ю. В. Пелешенко у своїх вже згаданих оглядах. Атрибуючи (без доказів) твір підскарбію отцю Іоану, він встановлює «позірну суперечність» двох головних ідей послання — і панегірика папі, і твору, «що протистоїть спробам Риму позбавити православну церкву самостійності»: *Пелешенко Ю. В. Другий південнослов'янський вплив...* С. 162. На думку Ю. В. Пелешенка, автор «прагне виявити інтенсивність своїх почуттів, їх містичну значимість, йому важко підібрати слова, щоб прославити Сікта IV». Звідки ж така любов до папи у захисника православ'я? Твір свідчить про появу в XV ст. в білоруській і українській літературах «ідеї віротерпимості», а та-

кож «що передренесансні ідеї в цей час поступово зароджувались і закріплювались у свідомості народу» (Там само. С. 163). Таке абстрагування молодого дослідника від реальної ситуації, в якій це послання виникло, від інтерпретацій його учасниками запеклої полеміки XVI—XVII ст. (не кажучи вже про історію вивчення пам'ятки в XIX—XX ст.) — хіба це свідчення тієї школи, котру завдало вихованню молодшої генерації українських медієвістів примусове відлучення від історико-літературної спадщини М. С. Грушевського?

У фрагменті «Ово бо кричаниемъ прерютивъ (стадо — С Р) неискусный пастырь напрасно» (раптом) М. С. Грушевський «прерютивъ» пояснює як «полонізм — перевернув». Але це слово можна розглядати і як похідне від давньоруського «рюті» або «рути» ('ревти'), що в формі «зарути» збереглося на Буковині й дотепер. Тоді «прерютивъ», побудоване за тією ж моделлю, що й російське «перепугать» («пуг» — крик сови, як і у відомому козацькому «шиболеті»), буде означати «настрахавши криком».

У вступі до *Сборника постанов 1509 р.*, творі, що становить різнобічний історико-літературний інтерес, відзначимо фразу: «Плѣненіемъ поганыхъ разведены суть сынове и дѣщери наши въ многыя страны поморскыя». Тут «страны поморскыя» безперечно означають країни Чорноморського та Азовського узбережжя, що підтримує позицію коментаторів «Слова о полку Ігоревім», котрі в «Поморію» (в першодруці було «по морію») знаходили саме це значення («дивь... велить послушати земли незнаемъ, Вльзь и Поморію, і Посулію, і Сурожу, і Корсуню, і тебѣ, тьмутараканьскый блъвань!»). Справа ускладнювалася тим, що в давньоруських літописах «Поморіє» завжди означає Балтійське узбережжя.

У роздумах М. С. Грушевського про значення «для тодішнього культурного життя і його відродження» *єпископської хіротонії* «з датою 1562 р.», щасливим випадком збереженої часом в актах греко-уніатської київської митрополії, звертає на себе увагу фраза: «А риторичні форми цього повчання, що так часто лунали під склепінням кафедри, не могли залишатися без значення для підтримання традицій старої риторики». Це один з небагатьох у нашому літературознавстві проявів уваги до такого практично не вивченого явища, як усна реалізація тексту писемних творів та збереження їх у пам'яті слухачів — потенційних продовжувачів відповідної писемної літературної традиції.

Можливо, варто було б вступ до «Похвального слова Іванові Богослову» в Четії 1498 р. порівняти не тільки із «старослов'янським текстом», а і з билинами. Справді, наведена М. С. Грушевським картина дуже нагадує епізод билини про Іллю і Солов'я Розбійника, де гості князя Володимира (а в деяких варіантах і «мужики») «срежаются да скорым-наскоро» на широкий двір князя «осмотреть тут Соловьѣ да нонь розбойницька» (*Астахова А. М. Былины Севера. М.; Л., 1938. Т. 1. С. 255—256*). Відзначимо також, що поруч з домонгольською назвою богатиря («храборъ») використано й пізнішу, тюркську (або монгольську) за походженням («дѣла богатырьская»); при цьому фрагмент «збираются тут, мужской пол и жѣньский, и очи свои на него стромяты, хотячо видѣти мужества его», з одного боку, прямо веде нас до старшої епіки (згадаймо хоч би реакцію «красних дѣвок» на появу Алоши Поповича), а з іншого — до апології «мужества» в давньому літописі, «Слові о полку Ігоревім» і таких пізніших пам'ятках; як *Повість про перемогу під Оршею*.

Зазначаючи, що *«львівську петицію 1538 р.»* «підписали шляхтичі числом 33», М. С. Грушевський атрибує її львівським міщанам, «що притягли шляхту тільки для фірми». Останнє зауваження є явним перебільшенням: православна шляхта не стояла осторонь боротьби за права своєї церкви, що видно, між іншим, і з тексту самої «записки», де розповідається, як під час протистояння «арциєпискупа илвовского» і Макарія в «домі» останнього зібралося, захищаючи його, «много добрыхъ людей шляхт ляхов и руси».

У фрагменті, що розповідає про знущення «арцибіскупа» над православними «крылошанами галицкими» («у поворозѣ ис Крылоса их вожено»), М. С. Грушевський пояснює «у поворозѣ» як «на прив'язі, на шнурку». Історик спирається на значення цього слова в сучасній мові (див.: *Грінченко Б.* Словарь української мови. К., 1909. Т. 3. С. 226). Але тут явно використано значення інше, те саме, що й у Павло Беринди: «Узы: ланцухи, повороз'є, вязеннее, узлы, оковы» (*Беринда Павло.* Лексикон славеноросскій... К., 1627. Ствп. 167).

«Листування Філона Кмитича, київського шляхтича» після праці М. С. Грушевського згадувалося, головним чином, у зв'язку із славнозвіною фразою про богатирів. Єдиний відомий виняток — розгляд його О. Ф. Коршуновим у розділі «Історико-мемуарна література» не раз вже цитованої російськомовної історії білоруської літератури. На жаль, білоруський літературознавець допускає фактичні помилки як в інтерпретації політичної позиції «білоруського суспільного діяча XVI ст. Ф. Кміти-Чернобильського», так і в більш цікавому для нас прочитанні його листів як явища історико-літературного. Головну увагу О. Ф. Коршунов приділяє аргументуванню такої тези: «Листи Кміти-Чернобильського були помітним явищем у розвитку білоруської літератури від її синкретизму до самостійної форми мистецтва художнього слова. Як специфічна форма прояву цього виду писемності, вони (конкретно ці листи? — С. Р.) міцно увійшли до літературного вжитку» (Істория белорусской дооктябрьской литературы. С. 205). Недооцінка ділового, позалітературного призначення листів оршанського старости виявляється і в називанні його адресатів «меценатами» (с. 204); не відповідає дійсності й кілька разів беззастережно повторене твердження, що листи написані «живою народною мовою».

У фрагменті «хотя и подложное, але богодохновенное не дармо мовить писмо» слово «подложное» історик супроводжує знаком запитання, мабуть, тому, що це «подложное» ('підроблене, фальшоване') «писмо» (якийсь апокрифічний твір) Філон вважає все ж таки надихнутим Богом і з повагою цитує, прикладаючи цю цитату до свого душевного стану.

Задана цією апокрифічною книгою тема «просвіщення очей», тобто зцілення від сліпоти (передусім духовної) продовжується і в моралізуванні з приводу раптової втечі короля Генріха з Польщі. Це «чудо» Генріха порівнюється з євангельським Христовим, при цьому наводиться точна цитата за церковнослов'янським текстом (Іо. 9.32). Цікаво, що в Євангелії це говорить «людина, що прозріла», отже, і Філон ототожнює себе з нею.

Ім'я «Нептонов» викликало здивування М. С. Грушевського. Між тим у контексті листа вигук «Ова, вторый естъ Нептонов!» спрямовано до короля Генріха, котрий утік з свого королівства, Польщі, і цей контекст з усією певністю дає змогу бачити тут викривлене (з боку палеографічного ця кон'єктура не викличе заперечень) ім'я Нектонава — героя Александрії, справжнього батька в ній Олександра Македонського. Історики ототожнюють його з реальною особою — єгипетським фараоном Нектанебом II (360—341 рр. до н. е.), що після поразки у війні з перським царем Артаксерксом змушений був тікати з Єгипту. У Хронографічній Александрії царв олхв Нектонав покидає Єгипет після нападу на країну царя Хуса. Проте Філон Кмитич згадує, мабуть-таки Нектонава Сербської Александрії: в цій редакції він тікає, прочитавши в розташуванні зірок, що йому загрожує небезпека.

Яскраво змалювавши звичаї й норми свавільного панства, Філон підбиває підсумок таким чином: «Бій, забій, дері, лупи — то найльпший пан и то ридар! От вольного царя вольный посол!» Останній вигук — не помічена досі алюзія на билинний мотив іноземного (у північноросійських билинах частіше — татарського) посла-нахаби (билини про Іллю і Калина, Ставра Гоудиновича та ін.).

«Прозорливий Авакум» в характеристиці «московського», цей, як коментує М. С. Грушевський, натяк «на церковний текст», дійсно, має на увазі Книгу пророка Авакума, герої якої скаржаться Богу, що перед ним «грабеж та насильство, і суперечка стається, і носиться сварка» (Ав. 1.3). Проте фактично адресат має прирівнювати до стародавнього пророка самого автора листа, що так само картає співвітчизників. Що ж до «московського» царя Івана Грозного, то він і його «москва», від яких тепер чомусь «ни слова о добру приязнь», займають місце «халдеїв» біблійного тексту. «страшного та грізного народу», котрим Авакум лякає грішних іудеїв.

Малюючи незавидне становище «русі» під час безкоролів'я, київський шляхтич вдається до розгорнутого порівняння, другий, природний член якого привертає увагу своєю парадоксальністю: що, здавалося би, для риби може бути кращим, ніж життя в омуті? Проте Філон пише: «Ова просто єсмо яка рыба в омутъ: слѣпи, невѣдаем, куды в сю єсмо диру влезли!» Чи не пригадав тут він якоїсь байки, подібної до розповіді «Панчатантри» (1, 6) про риб у ставку і підступну чаплю?

Потребує пояснення й гра з Писанням, котру Філон поновлює в щойно коментованім уступі. Остафій Волович, людина начитана у Вульгаті, навів у листі до автора «Духа Пресвятого словы», що резюмують зміст промови Христа перед іудеями, котрі увірували в Нього (Іо. 8.32—35). Тут ідеться про те, що пізнання свого прогрішення, осягнення своєї гріховності є шляхом до визволення від неї (див. ще: Римл. 7.6—15). Тому, мабуть, немає потреби, як робить це М. С. Грушевський, пропонувати замість «визнати» тексту «визуть?» — позбутися у власному осмисленні Філоном наведеного Остафієм Воловичем євангеліського за походженням афоризму: «„Узнати нам вѣчність свою, а брыдкость грѣху“ — пыхи наше визнати, абы сьмо с Капернауу не усунені были!» Капернау — місто, де Ісус Христос здійснив багато чудес, проте людина його не покалася, і Він прорікав: «І ти, Капернауме, що до неба піднявся, а в пекло провалишся, бо коли б у Содомі сталися ті чудеса, які явлені в тобі, то він залишався б і досі» (Мт. 11.23; порівн. Мк. 10.13).

Тема Капернауа викликає тему чуда, але у Філона це «диво» гріхове, «античудо»: «Гдѣ есть слыхано? дитя еще невѣста родит, и с того дитяти мает быти внук — дай тому імѣне! експектативу!» Йдеться про магнатський завіт, котрий навидивож зберігався у XVIII в. ще в звичай російського дворянства: «Матушка была еще мною брюхата, как уже я был записан в Семеновский полк сержантом...» (Пушкин А. С. Капитанская дочка // Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10 т. М., 1957. Т. 6. С. 393).

Щоб об'єктивно оцінювати психологічний настрій і загальний побожний колорит «тестаменту Василя Загоровського» 1577 р., треба мати на увазі, що написаний він був у татарському полоні, куди автор потрапив після поранення («от того збитья, зраненья и везенья неприятелского естем здоровья неспособного»), у передчутті близької смерті, яка й настала за три роки (1580).

Повний текст заповіту, а також вступної примітки замісника підстарости володимирського Адама Мисевського передрукував у спрощеній графіці М. М. Сулима: Українська література XIV—XVI ст. С. 167—184, 543. У вступній статті до цієї антології В. Л. Микитась зазначає, що Василь Загоровський — людина освічена, певно, знайома із «Поученням дітям» Володимира Мономаха, «Напученням королеві польському Сигізмунду-Августу» Станіслава Оріховського та подібними творами польської і західноєвропейської літератури: Там же. С. 15. Останнє твердження сумнівне. Нагадаємо, що М. С. Грушевський лише порівнював твір Василя Загоровського з твором Володимира Мономаха, котрий зберігся лише в одному північноруському списку і знайомство з котрим волинського шляхтича мало можливість мінімальну. Слід вказати й на помилку в коментарі: згаданий Адам Мисевський, як і Дмитр Козека і Ян Бокій Печихвостський — це не

«свідки при складанні заповіту» (с. 543). Перший вніс документ («спис») «в книги кгородские», а два останні як опікуни дітей складача тестаменту, надісланого «з орды до их милостей», принесли його «на ряд кгородский володимерский», щоб дати справі законний хід.

У розділі М. С. Грушевський посилається, між іншими, на такі видання: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб., 1846. Т. 1; Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, 1476 г., обнародованная Ипатием Потеем в 1605 г. («Посельство до папежа») // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 193—231; *Бучинський Б.* «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта» // ЗУНТ. К., 1914. Кн. XIII. С. 5—44; Акты, относящиеся к истории Западной России... СПб., 1848. Т. 3; Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. (Памятники XI—XV вв.). СПб., 1908 (Русская историческая библиотека. Т. 6); Духовное завешание Василия Загоровского, кастеляна брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания; распоряжение об устройстве церквей, госпиталей и школы (1577, июля 11) // Архив Юго-Западной России... К., 1859. Ч. 1. Т. 1. С. 67—94.